

Druzsín Ferenc

Szabad száj – rendületlenül!

Arany János szatirikus pársorosai

Bár Arany nem beszélt úton-útfélen élet- és művészetfilozófiájáról, költeményeiben és leveleiben világosan kirajzolódik, olykor szinte „tétélesen” meg is fogalmazódik alkotótevékenységének vezérlő elve. A *Buda halálában*¹ ezt olvashatjuk: „Józan okos mérték. Ez folyamok partja, / Mely rohanó tettek árját visszatartja.” Egyik levelében² alkotó személyisége rejtegetett, egyéni sajátosságát beszéli ki: „Én csak bizonyos objectív állapotban tudom kezelni az érzelmeket. Hol valami engem közelről, mélyen sebez, ott hallgatok.”

Valóban: a *Tolditól* a nagykőrösi évek lírájáig, a *Buda halálától* az *Epilogus* „objectív” humoráig ez jellemzi az Arany-életművet. Ha némelykor mégis túlcsap az indulat a kijelölt „mértéken”, hogy ne kényszerüljön hallgatásra, elrejtí arcát is, lelkét is valamilyen tárgyias kép, archetípus vagy metafora mögé, és Bolond Istókként, szőlős gazdaként, „a fák sebeit kötöző” kertészként, halottait elsirató Ráchelként szólal meg.

Ismerősek ezek az Arany-szerepek; a „nagy” művek túlnyomó része e pozíciók valamelyikéből keletkezett.

Vannak azonban – kiváltképp a hatvanas évektől kezdődően – a fő sodor mögött olyan apró, pár soros írások, amelyekben legfeljebb félig-meddig sikerült az elrejtőzés. Többnyire aktuális közügy, amit bennük szóvá tesz, és mintha nem is nagyon akarná titkolni: én szólok, közügyben szólok, szóemelésem szatíra!

Ezt a félig „takarásba” húzódó Aranyt, aki súlyos dolgokat mond ki a kis versek fedezéke mögül, kevéssé ismerjük. Maga a költő nem jelentette meg pár soros „felvetéseit”, nem sorolta be a két „összes” egyikébe sem. Először fia, Arany László bocsátotta az olvasók elé; tele bizonytalansággal a lépés helyességét illetően. A *Hátrahagyott versek* „Bevezetésében”³ ezt olvassuk:

„Vajon érdeklél fogadja-e mind ezt a közönség? Vajon éppen a leginkább érdeklődők nem csalódnak-e várakozásukban (...)

De vajon nem ártok-e a közzététellel a boldogult emléke iránt tartozó kegyeletnek is? Szabad-e az alkotó művész műtermének minden forgácsát köz-szemlére tenni? Szabad-e a költő terveinek, eszméinek, ötleteinek kidolgozatlan vagy félig kész darabjait föltárni a világ előtt?

S ha egykor majd lehetne is: elérkezett-e már erre az idő?”

Ma már ez nem kérdés. Mára feladat lett belőle: a legértékesebbeket az olvasók figyelmébe kell ajánlani.

Három „pársorost” emelek ki közülük – majdnem taláalomra; nem több és nem más céllal, mint hogy láthatóvá tegyem Arany János költészetének azokat az értékeit, amelyek nehezen kapnak nyilvánosságot. Arany László megítélése szerint csupán a „Rögtönzések, tréfák, sóhajok” és a „Forgácsok” összefoglaló címet érdemlik, a Kritikai kiadásban pedig *Mondacsok* ezek, és *Forgácsok, tréfák*⁴, s a VI.

kötetbe szorulnak. Ezekben a rövid versekben – immár hányadszor rugaszkodom neki a kimondásnak – a bátran, határozott szóval bíráló Arany János szólal meg, mégpedig közéleti-politikai satírjában. [Olyan versekről van szó, mint a *Mondacsok* közé sorolt *Félmagyarság* (1860), a *Cylinder* (1860), a *Demokrata-nóta* (1867), az *Emlékre* (1869); a *Forgácsok* gyűjteményéből pedig a *Báró Kemény Zsigmondhoz* (1865), a *Civilizáció* (1877), a *Régi adoma* (1879), a *Hasadnak rendületlenül* (1880 körül) és mások.]

A három vers, amelyet írásomban szeretnék bemutatni: a *Cylinder*, a *Civilizáció*, és a *Hasadnak rendületlenül*.

Cylinder. A Kritikai kiadás VI. kötete a költemény szellemi-történelmi környezetéről az alábbiakat írja:

„1860-ban tüntetésül országszeret divatba jött a magyar viselet. (...) Arany nem volt barátja a külsőségekben nyilvánuló hazafiaskodásnak, különben is visszásnak találta a felemás magyarkodást: attilához a pantallót, kaputrokhoz a csizmát.”⁵

Más baja, lényegesebb kifogása volt Aranynek, mint ami a kritikai kiadásban olvasható; a hatvanas évek elején zajló „átöltözés” (átöltöztetés?) mint politikai „mozgalom” – az nem tetszett neki. Úgy látta mindezt, mint a politika rugójára mozgó világot, össznépi bábjátékot. Hogy ne kelljen elhallgatnia vagy félig-kimondással beélnie; ahogy a nagykorúsi évek lírájában, most is tárgyiasította a bajt: áttemelte a jelenséget egy általánosabb, tárgyira tompított képbe, majd pedig a jelenség metaforisztikus képiségébe. Így lett a négy soros vers „főhőse” és mindenfajta üres külsőség metaforája a cylinder, s így vált kimondhatóvá az egyébként kimondhatatlan.

A négy soros satírjában (úgyszólván Kölcsey „előírása”⁶ szerint) megvan a komikum elengedhetetlen feltevéle, az „elmésség”.

*A kalapom cylinder,
Nem holmi csekélység:
Ha fölteszem: magasság,
Ha leveszem: mélység.*

Az „elmésség” az első rápillantásra nem más ebben a négy sorban, mint a népi észjárás kedélyes, megmosolyogtató szellemessége. Kis odafigyeléssel kiderül: a szellemesség ezúttal a komikum egyik válfaja, a *tiszta komikum*, amely Barta János szerint „önmagában megálló, transzparencia nélküli (...) világ: a nevetés tiszta fluiduma.”⁷ Ahogy a népi észjárás nyelvi produktumaiból, a szólásokból, a közmondásokból, Arany soraiból is „tanulság”, mégpedig talányos színezetű tanulság süt ki. Ha a két utolsó sor végére odaillesztenénk a kérdést: Mi az?, szabályszerű találós kérdés lenne belőle.

Azzal, hogy a szellemesség, minden könnyedsége ellenére vagy éppen azáltal, eléri a tiszta komikum mértékét, igazat adva Kölcseynek, „behatását aestheticává csinálja”⁸. Ám az alaposabb olvasat felismerteti velünk, hogy „a nevetés tiszta fluiduma” mögöttésében mégis ott bujkál valami „transzparencia”-féle, azaz felismerszik az Arany-vers „bensőségértéke”⁹. Felismerszik az, hogy a „magasság” és a „mélység” az általános emberi értékrendben átellenben vannak, továbbá, hogy bár elvileg a gondolati, tartalmi „mélység” az érték, a gyakorlatban a „magasság”, jelesül a „cylinder” a *társadalmi érvényesülés jelmeze*. Ez a „hiba”, Bergsonnal szólva ez a „komikus hiba”¹⁰ – az imént elmondottakból következően – a tár-

sadalom megítélésében nem számít hibának, így a tiszta komikum korekciós szerepében, jótékony terápiájában nem lehet bízni.

Nem bízta rá „ügyét” Arany János sem: „aestheticává” csinált négy-sorosában a tiszta komikum és a bensőségérték egymásra (egymásba?) vetítésével megteremtette az érem harmadik oldalát, a néhány sorba tömörített közéleti-politikai szatírá-t.

Ha az általános értékrend kép-leténél egy fokkal konkrétabb jelen-téstartalmú képet is kipróbálunk, ak-kor újabb értelmezhetőséghez jutunk, ráadásul nemcsak konkrétabbhoz, ha-nem valószínűbbhöz is.

„Ha fölteszem: magasság (...)”

Nem nehéz megérezni Arany Já-nos állításában a szatírá-t: ez a „ma-gasság” lényegét tekintve ál-magas-ság, látszat; olyan magasság, amely nem ember-voltunk lényegéből szár-mazik: ez tárgy-lényegű, cilinder-lé-nyegű!

„Ha leveszem: mélység.”

Ha „leveszem”: lefedetlen-ellep-letetlen marad a fej. A fedetlen em-berfej – „mélység”, amelyhez szinte reflexszerűen kötődik az asszociáció; üreg, üresség, s végül a következtet-és: a „mélység” – az üres emberfej!

Mi ebből a „tanulság”, illetve mi arra a bizonyos találós kérdésre a va-lószínűsíthető válasz?

A cilinder (a lényeg álcázására szolgáló mindenkori öltözet) az *álság jelmeze*, amely arra jó, hogy elrejtse a lényeg *hiányát!*

1877 után keletkezett a *Civilizá-ció*

*Ezelőtt a háborúban
Nem követtek semmi elvet,
Az erősebb a gyengétől
Amit elvehetett, elvett.*

*Most nem úgy van. A világot
Értekezlet igazgatja:
S az erősebb ha mi csinyt tesz,
Összeül és – helybenhagyja.*

„(...) a berlini kongresszusra vo-natkozik, melyen az európai nagy-hatalmak részben jóváhagyták azokat az intézkedéseket, amelyeket a cári Oroszország a török háborút befejező sanstefanói békékben magának biz-tosított.”¹¹

„Gyengébb” és „erősebb” orszá-gok – máig létező kategóriák. Az erő-sebbségre többnyire háborúban szokták érvényesíteni akarataikat. Háborúzni pedig úgy háborúztak, hogy „Nem követtek semmi elvet”; barbár gya-korlat „rendezte” az országokon átérő ügyes-bajos dolgokat:

*„Az erősebb a gyengétől
Amit elvehetett, elvett.”*

Arany végletesen ironikus állapo-tot ismert fel: a kiszolgáltatottak utol-só mentsvára, elégtétele, a komikum ebben a helyzetben a minimumra zsu-gorodik; furcsa finton csupán az irónia és a humor határán.

A második strófa látszólag lényeg-es fordulatról „tudósít”: „Most nem úgy van. A világot / értekezlet igaz-gatja”, s a történések (a „változások”) eme pontján mintha azt érezné az ol-vasó, hogy a gyengék sorsát a „civiliz-áció” legalább szatírává oldja (amely-ben, mint tudjuk, benne van, ha nem is a kiszolgáltatottak fölényhelyzete, de a változás több-kevesebb esélye, vagy legalább a szatírizáló változásba vetett hite). Ám a felismert valóság, és ennek megfelelően Arany komiku-ma az utolsó sorokban megsemmi-sít minden reményt: az „értekezlet”, amely „igazgatja” a világot, a múltbeli barbárság helyébe a cinizmust, az író-

nia újkori „szalonképesített” (?!) változatát állította:

„S az erősebb, ha mi csinyt tesz,
Összeül és – helybehagyja.”

Felesleges dolog lenne – mondjuk a XX. századra – aktualizálni Arany János sorait : az itt valójában a kérdés, hogy képesek vagyunk-e hinni a leleplezés és a kinevetés terápiájában, vagy marad az ironia – a mentsvár és a változás reménye nélkül.

A felező nyolcasok dalos könyvnyedsége jól érzékelhető kontrasztot teremt a statikussá rugalmatlanodott ironiához.

És végül a harmadik költemény, melynek címe: *Hasadnak rendületlenül* (1880 körül).

Zavarba ejtő vers: első olvasásra a *Szózat* „szent” szavai, magasztos gondolatköre valamint a hétköznapiaság és a „vásári beszéd” groteszk „keveréke”.

Mi okozza a zavart? A jóízlés sérül-e ebben a keverékben, vagy netán tilalom zárja el a magasztos tematikát a groteszk komikum elől?

Baj lenne, ha akármilyen hivatkozással kitiltanánk a nevetést bármilyen eszme- és témakörből; ez tulajdonképpen azt jelentené, hogy művészetén kívüli tényező döntésére bízunk, megengedi-e a komikumot, vagy nem. Már Kölcsey Ferenc tudta, hogy senki más, mint az alkotó, és semmi más, mint az alkotó művészete e jog birtokosa, tilalmi lajstrom pedig nem létezik.

„Nincs semmi annyira jó, nemes, nagy és szeretetre s tiszteletre méltó, hogy komikai felvilágításban nevetségessé ne tétessék; s a művészi szépség kisebbedik-e Aristophanesben, midőn Euripidest vagy Sokratest, vagy

éppen az istenségeket teszi nevetség tárgyává? Amikor Lukianus a religió legszentebb tárgyait a bohóság alakjában állítja elő, nem éppen annyi szépséggel ragyog-e: mint midőn a philosophiának álорczás követőin oly érdemlett csapásokat von keresztül?”¹²

Kölcsey költészete maga a „bizonyíték” a „komikai felvilágítás” egyetemességére. A *Himnusz* „szomszédja” a *Vanitatum vanitas*: nagyjából két hónapnyi idő és egy elbeszélő költemény (Remete) választja el őket egymástól időben és kötetben, ám ez utóbbiban látszatra a Himnusz téziseinek negációja szólal meg. Természetesen nem tagadja a komikum a „komoly” sorokat, csupán azok antitézisével lett egész a világ, amelyben Madách dialektikája, „a végtelen érzete” és „az arasznyi lét” világot szabályozó együtthatása fogalmazódik meg. Példaként csupán egyetlen ilyen „párhuzamot” idézek fel: a Himnuszban

„Zászlónk gyakran plántálád
Vad török sáncára,
S nyögte Mátyás bús hadát
Bécsnek büszke vára.”

A *Vanitatum vanitas*ban

„Mátyás dicső csatázási,
Napoleon hódítási,
S waterlooi diadal:
Mind csak kakasviadal.”

Arany sokat „épített” Kölcsey komikum-felfogására: a *Vanitatum vanitas* többször felbukkan művészetfilozófiájában. 1859 májusában elkeseredett barátjának, Tompa Mihálynak a következő testi-lelki nyavalyák ellen való „orvosságot” ajánlja: „(...) a napokban igen jó kedélyflastromra találtam

bukkanni, s ez Kölcsey »Vanitatum vanitas«-a, melyet máskor csak tréfára vettem, de most betű szerint hiszem, vallom és követem (...).” 1865-ben „Báró Kemény Zsigmondhoz” című, komikumba foglalt verses „rím-tanában” azt írta, hogy

*„Tanulnának Kölcseyunktől
És más régibb bölcseinktől
»Phidias amit farag –«
Hogy rímelnek! Ecce! Íme!...
(A manóba! Nincs is ríme):
»Berovátkolt kódarab – «”*

Van példánk a pálya végéről is. 1880. december 10-én írta be az Ószikék legvégére az *En philosophe* című négystrófás kis verset; mérleg ez a költemény, melyben a visszapillantás egyenlege az, hogy

*„Most látom, hogy ami volt,
Eltűnt édes mámor;
»Vanitatum vanitas«
Maga is a humor.”*

Zavarba ejtő vers a *Hasadnak rendületlenül* – írtam az imént. Természetesen korrigálnom kell: a megállapítás helyesen úgy hangzik, hogy Arany versétől zavarba jövünk, ám erről nem Arany komikuma tehet, hanem a mi szemérmes viszonyulásunk bizonyos témákhoz. S még az tehet, ami ezzel oksági összefüggésben áll; komikum-beli ismereteink fogyatékosága.

Íme a két és fél strófa:

*Hasadnak rendületlenül
Légy híve, ó magyar!
Bölcsődtől kezdve sírodig
Ezt ápdold, ezt takard.
A nagy világon ekivül
Nincs más, amit mivelj:
Áldjon vagy verjen sors keze
Itt enned, innod kell.*

*Ez a föld, melyen annyiszor
Apáid vére folyt,
Ez a föld másra sem való,
Csakhogy eltékozold.
Itt küzdtenek honért a hős
Árpádnak hadai;
Botorság volna ezt a hont
Neked fenntartani.*

*Szabadság! Itten hordozák
Véres zászlóidat,
Szabad szájl! Itt csikorgatod
Véres fogaidat.*

Az első versszak, ahogy a két és fél strófányi töredék „egésze”: szatíra. Egyenes beszéd a rejtjelezés legcsekélyebb szándéka nélkül. A nyolc sorból három (a 2., az 5. és a 7.) majdnem szóra egyezik a Szózat első strófájának megfelelő részével, a többi négyes és hármas jambus sor a Vörösmarty-verssel megegyező belső tagolódással. (Annyi „álcázás” mégis van benne, hogy a Szózat négysoros strófáit összevonta nyolcsorosba; persze maga Arany is tudja, hogy ez pusztán játék, a komikum eszköze, és nem rejtett el vele semmit.)

Az első sor olvastán megdöbbenünk: jól olvastuk? A 'rendületlenül' szó költészetünkben (és tudatunkban) a magasztos, a fenséges eszmékhez, gondolatokhoz rendelődött, kiváltképp a Szózat óta. A „légy híve, ó magyar!” –sor meg is erősíti, hogy tilosban járunk, amikor mindezt a testiség komikumában (a népi nevetéskultúrában) őshonos „has”-hoz kapcsoljuk. A negyedik sor, az „Ezt ápdold, ezt takard” tartalma talán mégis old valamicskét az első két sor abszurdján, hiszen ez legalább valóságos célra irányuló intelem, csak éppen a vásári nyelv komikuma hangszerelésében. Mert ez lefokozás:¹³ a „szentségek” lerántása” a *dolog*¹⁴ szintjére ('haza' és 'has'), az ünnepélyesből a köznapiba¹⁵ (a „Mely

ápol s eltakar"-sor tartalmának fejte-
tőre állítása: „Ezt ápod, ezt takard.”).
A versszak utolsó sora („Itt enned, in-
nod kell”) viszont már egyértelművé
teszi; Arany János nem szentségcsúfo-
lásba vitte olvasóját, hanem a magyar
történelem egyik tipikusságát szatiri-
zálta: a dáridózó, lakmározó létforma
úgy igyekszik szalonképessé tenni ma-
gát, hogy magasztos eszmékhez, gon-
dolatokhoz rendelt szókinszbe, nem
„testére” (nem is testre, hanem lé-
lekre) szabott nyelvi öltözékbe rejti kö-
zönséges, „testi” lényegét.

Nem először szatirizálja Arany az
„itt enned, innod kell” életfilozófiát.
Ismerjük ugyancsak „nehéz” költe-
ményét, a *János pap országát*, me-
lyet még 1848-ban írt. A legfogósabb
kérdés érintése („Krisztus szent val-
lásának” „keresztény tivornya”-ban va-
ló ünneplése) felesleges tehertéte-
le lenne tanulmányomnak; csupán a
tárgyhoz szorosan kötődő motívumot,
a metaforává vált 'János pap orszá-
ga' egyik tipikus ismertető jegyét, az
eszem-iszom „népszokását” idézem
fel. Nos ennek a János papnak

*„Udvarán örökké tombolt
A lakzi, kaláka,
Hét mérföldre érzett a szag
S úgy hitták ezt a vidéket:
János pap országát.”*

Még egy strófát idézek az országos
népünnepélyből:

*„Sült ökör hevert szanaszét
János udvarában,
Két szarván boros csobányok,
Kard az oldalában.
Akinék tetszett, odament,
Az ökörből vágott,
S jót ivott rá a csobányból,
Nem is könnyen hagyta aztán
Ezt a jó országot.”*

A *Hasadnak rendületlenül* szerint
nincs ez másként a XIX. század vé-
gén sem. Legfeljebb annyi a változás,
hogy életfilozófia lett az egykori gya-
korlatból: „Itt enned, innod kell.”

A második strófától nem jövünk
zavarba. Nemcsak azért, mert az el-
ső nyolc sorban kellő immunitást sze-
reztünk; nincs mitől zavarba jönnünk.
Tényeket, bírálatokat sorjáztatnak a
sorok, ám hiányzik belőlük a ko-
mikum többlete. Két bírálat, két té-
telmondat, két tény ez a versszak: az
apák örökségét eltékozló utódok – az
egyik; Árpád és a hon mai fenntartói
összehasonlításának képtelensége – a
másik. De hiányzik belőle a komikum,
kiváltképp a komikum „elmésségéből”
sugárzó esztétikum.

A harmadik, a négysoros záróstrófa
után „elnézzük” a költőnek az átmeneti
komikumtalanságot; összetett költői
értékek sűrűsödnek ezekbe a sorokba.

A „szabályszerű” első és második
sorra két teljesen „szózatlan” sor kö-
vetkezik, mégis az az olvasó érzése,
hogy minden szó telitalálat, és benne
lappang a szatíra. A *Szózat* 'sza-
badság' szavát a század végén a 'sza-
bad száj' váltotta fel; a két szó köz-
ti tartalmi különbség, a kontraszt gro-
teszk komikumát fokozza a sorközépi
rímeltetés feleslegessége, öncélú já-
tékosága. A 'szabad száj' egyúttal
összefoglaló neve (közös nevezője)
mindazoknak a jelenségeknek, ame-
lyek a 'szabadság' otromba átértel-
mezéséből származnak, s amelyeket
mint 'komikus hibát' szatirikus so-
rokban már korábban is többször
megfogalmazott. Egyszer a Vojtina Ars
poeticá-jában („Ki a hazáról mond na-
gyot, sokat: / Csak rajta! Nem hiába
kurjogat. / De bár a hont szeretjük
egyaránt: / Van a modorban néha, ami
bánt (...)), többnyire azonban ezek-
ben a bizonyos pársorosokban („De-

ák Ferenc, megélünk mi / Kend nélkül, / Kívánjuk a szabadságot / Rend nélkül"; „Ti vagytok-é, kik most szavaztok, / Szatócsok és részeg parasztok, / S megvesztek általa!?!“ stb.). Ám ezek a satirikus szavak nem jártak sok eredménnyel: a *Hasadnak rendületlenül* utolsó másfél sora mintha egy végső kimondási kísérlet akarna lenni; nem a humor vagy a satíra – fentebb idézett – szelídebb szavával, hanem – merjem-e leírni – „expresszionista” hang- és színharsánysággal:

„Szabad száj! Itt csikorgatod
Véres fogaidat.”

A Kritikai kiadás azt írja erről a versről, hogy „A Szózat parodisztikus kifordítása (...)”

Erről még beszélni kell: a paródia kérdéséről.

Arról, hogy természetesen téved a Kritikai kiadás jegyzete: a *Hasadnak rendületlenül* – nem paródia, így a *Szózat* paródiája sem lehet. A paródia poétikai alapkérdése ugyanis az, hogy célpontjában a mű áll, vagy írója alkotómódszere, írói jellegzetességei, és a létrehozott írás, maga a paródia komikusan (komikumban) újraköltött alkotás. Itt minderről szó sincs!

A *Hasadnak rendületlenül*: travesztia; egy közismert alkotó (Vörösmarty) közismert művének (*Szózat*) szövegébe egy másik alkotó (Arany János) aktuális mondanivalót helyez, és pedig úgy, hogy nem utánozza és nem költi újra. Ellenben kihagyásokkal átveszi a legismertebb szókapcsolatokat, sorokat, szövegrészeket, és a „kihagyott” helyekbe csempészi az aktuális, a közérdekű gondolatok felsorát-so-

rát. Alapkérdés az eredeti mű közismertsége, és pedig azért, hogy azonnal felismerhetőek legyenek a beléplántált „új”, „idegen” szövegek. Ez a felismerés vezet el a travesztia voltaképpeni céljához: a degradáció komikumához.

Arany János éppen ezt akarta; a *Hasadnak rendületlenül* ennek a degradációnak a satirikus „töredék-remeke”.

Jegyzetek

- ¹ Az idézet a Buda halála első énekéből való
- ² In: Arany János levelezése író-barátaival. II. k. Budapest, 1889. Ráth Mór 92.
- ³ Arany János Hátrahagyott versei. I–II. Budapest, 1886. Ráth Mór
- ⁴ Arany János Összes Művei. VI. kötet. Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó.
- ⁵ Arany János Összes Művei. VI. kötet. Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó. 236.
- ⁶ Kölcsey Ferenc: Komikumról. Élet és Literatúra. II. 1827.
- ⁷ In: Barta János: A pálya végén. Budapest, 1987.
- ⁸ Kölcsey I. m.
- ⁹ Szintén Barta Jánostól származó kategória: a szépirodalmi műben az emberi értékek jelenléte.
- ¹⁰ H. Bergson: A nevetés. Budapest, 1986. Gondolat Kiadó. 3. kiadás
- ¹¹ Az idézet a kritikai kiadás (A. J. Ö. m. VI. Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó) jegyzetéből való.
- ¹² Kölcsey Ferenc: I. m.
- ¹³ M. Bahtyin: Francois Rabelais művészete (...). Budapest, 1982. Európa Kiadó
- ¹⁴ H. Bergson: A nevetés. Budapest, 1986. Gondolat Kiadó, 70.
- ¹⁵ H. Bergson: I. m. 112.